

Reviewing and Criticizing the Research Approaches of Leadership Verses in Islamic Management Sources*

Muhammad Reza Yousofi ¹

Amir Ali Lotfi ²

Ali Rezaeian ³

Abstract

One of the main duties of a manager is to lead the organization's human resources. The more management knowledge is developed, the more the importance of research and attention to leadership is increased. In Islamic management, many works have been conducted on this topic; but the quantity and quality of these researches have not been investigated, analyzed and leveled. The purpose of this research is to determine the "quantity", "quality" and "level of analysis" of the Quranic references to leadership in Islamic management sources. This research was conducted with the meta-analysis method and thirty-nine sources that discussed leadership from the perspective of the Holy Quran were examined. The results of the Research indicate that 891 verses were used in terms of quantity in thirty-nine sources, and 178 topics of leadership (with repetition) were paid attention to in total, and the topics were finally categorized into 17 topics and general titles in this article. In terms of the level of analysis, the topics have been analyzed and examined in six levels, which are: "affirmative", "adaptive", "comparative", "critical", "theorizing" and "model-oriented" citations. Most of the cited verses were in the affirmative and comparative levels, and in the next levels, the amount of research was reduced respectively. At the theorizing and model-oriented levels, no basic, appropriate and comprehensive research has been conducted based on the Quran, while the research should be aimed at theorizing and presenting a model and applying it.

Keywords: Quran, Leadership Verses, Islamic Management, Model, Theory.

*. **Date of receiving:** 26 February 2022, **Date of approval:** 26 June 2022.

1. Ph.D. in Quran and Management. Al-Mustafa University, Iran, (Corresponding Author); (yosofimr@gmail.com).

2. Associate Professor of Al-Mustafa International University; (hamdrahmat@gmail.com).

3. Professor, Dean of the Faculty of Accounting and Management, Islamic Azad University of Tehran, Main Campus; (a.rezaeian@isu.ac.ir).

بررسی و نقد رویکردهای پژوهشی آیات رهبری در منابع مدیریت اسلامی*

محمد رضا یوسفی^۱ و امیر علی لطفی^۲ و علی رضائیان^۳

چکیده

یکی از وظایف اساسی مدیر، رهبری نیروی انسانی سازمان است. هرچه دانش مدیریت بیشتر توسعه می‌یابد، به همان نسبت نیز اهمیت تحقیق و توجه درباره رهبری روبه‌فزونی گذارده می‌شود. در مدیریت اسلامی، آثار فراوانی در این موضوع سامان یافته است؛ اما میزان کمیت و کیفیت این پژوهش‌ها بررسی، تحلیل و سطح‌بندی نشده‌اند. هدف این پژوهش، تعیین «کمیت»، «کیفیت» و «سطح تحلیل» استنادات قرآنی رهبری در منابع مدیریت اسلامی است. این تحقیق با روش فراتحلیل انجام شد و سی‌ونُه منبع که به بحث رهبری از منظر قرآن کریم پرداخته بودند، بررسی شدند. نتایج تحقیق نشان‌دهنده این است که در منابع سی‌ونُه‌گانه از نظر کمیت ۸۹۱ آیه استفاده شده بودند و از نظر موضوعی در مجموع به ۱۷۸ موضوع رهبری (با تکرار) توجه شده است که موضوعات درنهایت در این مقاله به ۱۷ موضوع و عنوان کلی دسته‌بندی شدند. از نظر سطح تحلیل، مباحث در شش سطح، تحلیل و بررسی شده‌اند که عبارتند از: استنادات «تأییدی»، «تطبیقی»، «مقایسه‌ای»، «نقادانه»، «نظریه‌پردازانه» و «الگومدارانه». اغلب آیات استنادی در سطح تأییدی و تطبیقی قرار داشتند و در سطوح بعدی به ترتیب از میزان پژوهش‌ها کاسته شده بود. در سطح نظریه‌پردازانه و الگومدارانه، پژوهشی اساسی، درخور و جامع بر اساس قرآن انجام نشده است در حالی که پژوهش‌ها باید به سوی نظریه‌پردازی و ارائه الگو و کاربردی شدن هدف‌گذاری گردند.

کلیدواژگان: قرآن، آیات رهبری، مدیریت اسلامی، الگو، نظریه.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۰۷ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۴/۰۵.

۱. دانش‌آموخته دکتری قرآن و مدیریت، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، جامعة المصطفی العالمية، ایران [نویسنده مسئول]: (yosofimr@gmail.com).

۲. استادیار جامعة المصطفی ص العالمية؛ (hamdrahmat@gmail.com).

۳. استاد دانشکده حسابداری و مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی تهران. واحد مرکز؛ (a.rezaeian@isu.ac.ir).

مقدمه

قرآن کریم، کتاب رهبری و هدایت به برترین‌ها است: ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمٌ﴾ (اسراء/۹). این مانده آسمانی، تنها معجزه زنده و گویایی است که هدایت‌گری آن جاودانه و جهانی است و به منزله خورشید تابان و دریای جوشان در همه شرایط زمانی و مکانی، رسالت هدایت، رهبری و مدیریت اثربخش انسان را عهده‌دار است و همچنان برای آینده تاریخ بشریت، راهنمایی مطمئن و راهبری مقتدر خواهد بود (لطفی، روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و مدیریت، ۱۳۹۷: ۱۲۷)؛ از این رو برای حل مشکلات مدیریتی به‌ویژه در کشورهای مسلمان، نیازمند ارائه نظریه و الگوی برآمده از این کتاب الهی هستیم. پژوهش‌های فراوانی در حوزه رهبری از منظر اسلام انجام شده است. تاکنون این پژوهش‌ها به طور یکجا مورد پایش و ارزیابی عمومی قرار نگرفته‌اند تا نقاط ضعف و قوت آنها مشخص شوند. این ارزیابی، چراغ راهی برای پژوهش‌های بعدی خواهد بود که با چه رویکردی پژوهش‌های نوین در حوزه رهبری قرآنی سامان بگیرند.

برای دستیابی به چنین نتیجه‌ای، باید مستندات و رویکردهای پژوهش‌های قرآنی در موضوع رهبری سازمانی بررسی شوند، و «کمیت» و «کیفیت» مباحث تبیین، تحلیل و نقد گردند. به نظر می‌رسد این پژوهش‌ها به صورت بیان کلیاتی از رهبری در اسلام بوده است و آن‌گونه که باید و شاید به طور جامع و بر مدار نظریه‌پردازی و ارائه الگو برای حل مسائل موجود سازمانی نبوده است؛ درحالی‌که با ارائه مسئله به قرآن کریم و ورود روشمند و استنتاجی می‌توان پاسخ را دریافت کرد.

بدین‌روی پرسش اصلی که این مقاله براساس آن سامان می‌یابد، عبارت است از: «کمیت»، «کیفیت» و «سطح تحلیل» آیات و مستندات قرآنی «رهبری» در منابع مدیریت اسلامی چگونه است و نظریه‌پردازی و ارائه الگوی رهبری در این پژوهش‌ها چه جایگاهی دارد؟

الف. مفهوم‌شناسی رهبری

واژه «رهبر» (Leader) در لغت به معنای پیشوا، فرمانده، سرور و سرکرده است. «رهبری، فراگرد نفوذ اجتماعی است که در آن رهبر، مشارکت داوطلبانه کارکنان را در تلاش برای کسب هدف‌های سازمانی طلب می‌کند» (رضائیان، مبانی مدیریت رفتار سازمانی، ۱۳۸۲: ۳۷۵). برخی از پژوهشگران، دامنه ویژگی‌های مشترک در تعاریف رهبری را گسترده‌تر کرده و موارد دیگری همچون نقش پیروان و نیز توجه به وضعیت را هم افزوده‌اند. مرور آثار سایر مولفان مدیریت آشکار می‌کند که اغلب آنان توافق دارند که رهبری فراگرد تاثیرگذاری بر فعالیت‌های یک فرد یا یک گروه است که در وضعیت معینی در جهت تحقق هدفی کوشش می‌کنند. از این تعریف استنباط می‌شود که فراگرد

رهبری تابعی از متغیرهای رهبر، پیرو (Follower) و سایر متغیرهای وضعیتی (variables Situational) است (هرسی و بلانچارد، Paul Hersey and Kenneth H. Blanchard) مدیریت رفتار سازمانی، ۱۳۸۴: ۷۱). از این رو این پژوهش الگوی رهبری را با توجه به عناصر مشترک مهم و فراگیر در تمام تعاریف همچون «ویژگی‌های رهبر»، «پیرو»، «وضعیت»، «اهداف»، «قدرت» و «نفوذ» سامان می‌دهد و هر کدام از این موارد را در پژوهش‌های اسلامی بررسی می‌کند.

ب. ساختار معناشناسی رهبری در قرآن کریم

در قرآن کریم واژگان «امام»، «هدایت» و «رشد» مترادف و هم‌مفهومی نزدیکی با واژه رهبری مصطلح در دانش مدیریت دارند که در ذیل به توضیح مختصر هر یک پرداخته می‌شود: ۱. امام: کلمه «امام» یا «پیشوا» مفهوم مقدسی ندارد. پیشوا یعنی کسی که پیشرو است، عده‌ای تابع و پیرو او هستند ام از آنکه آن پیشوا عادل و راه‌یافته و درست‌و باشد یا باطل و گمراه باشد (مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۸۷: ۷۱۴/۴)؛ قرآن، کلمه امام را در هر دو مورد اطلاق کرده است. در یکجا می‌فرماید: ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا﴾ (انبیاء/۷۳؛ قصص/۵؛ بقره/۱۲۴؛ فرقان/۷۴)؛ «ما آنها را پیشوایان هادی به امر خودمان قرار دادیم.» در جای دیگر می‌گوید: ﴿أئِمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ﴾ (قصص/۴۱)؛ «پیشوایانی که مردم را به سوی آتش می‌خوانند»؛ ۲. هدایت: «هدایت» در لغت به معنای ارشاد و راهنمایی است (فیروز آبادی، القاموس المحيط، ۲۰۰۸؛ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۱۳۸۷: واژه هدی). برخی از لغت‌شناسان، قید «از روی لطف و خیرخواهی» را نیز بدان افزوده‌اند (راغب اصفهانی، المفردات، ۱۴۳۱ه.ق: واژه هدی)؛ یعنی هدایت، راهنمایی و ارائه طریقی است که با خیرخواهی و ملاحظت همراه باشد؛ برای نمونه: ﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾ (بقره/۳۸) ﴿قُلْ إِنَّ هُدَى اللَّهِ هُوَ الْهُدَى﴾ (بقره/۱۲۰). در آیه نخستین بر این مهم تاکید شده که در الگوی رهبری قرآنی خوف و حزن نیست و در آیه بعدی، خداوند بهترین نوع هدایت را از آن خود می‌داند که با توجه به معنای لغوی واژه هدایت، بهترین سبک رهبری از آن خداوند متعال است که بدون زور و با خیرخواهی و ملاحظت می‌باشد؛ بنابراین واژه «هادی» هم‌معنایی فراوانی با اصطلاح رهبری در دانش مدیریت دارد؛ که رهبر می‌کوشد در فرآیندی بدون استفاده از زور، پیروان و نیروهای سازمان را برای دستیابی به اهداف سازمانی انگیزه‌دهی کند؛ ۳. رشد: «رشد» بر خلاف تصور عموم، در فرهنگ قرآن به معنای توسعه و نمو به کار نرفته؛ بلکه به مفهوم هدایت و راه راست یافتن استعمال شده است؛ مانند: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ﴾ (بقره/۱۸۶)؛ باشد که راه راست یابند و هدایت شوند» اسم فاعل این واژه «مرشد» است که به معنای هدایتگر و ارشاد کننده است؛ مانند: ﴿فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًا مُّشِيدًا﴾ (کهف/۱۷)؛ «هرگز برای او یاری راهبر نخواهی یافت» (مطهری، امدادهای غیبی در زندگی بشر، ۱۳۷۰: ۱۲۲).

ج. پیشینه

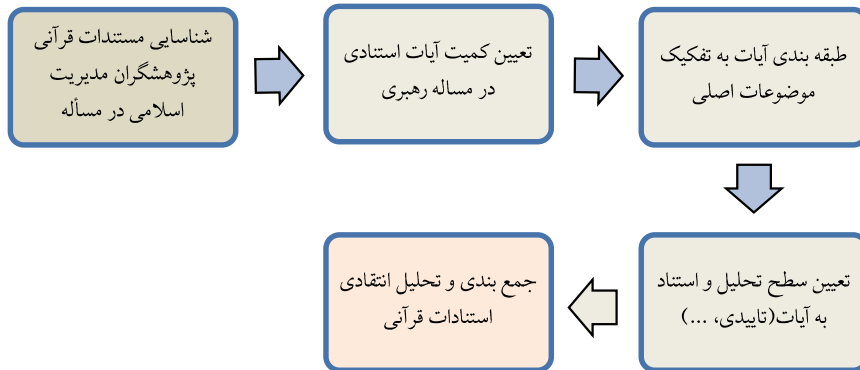
با بررسی‌های انجام شده، اثری که در منابع پژوهش‌های مدیریت اسلامی به بررسی قلمرو موضوعی، تعداد آیات استنادی و رویکردهای پژوهشی این منابع پرداخته باشد، یافت نشد. همچنین در بررسی پایان‌نامه‌ها با موضوع رهبری در اسلام، به پیشینه رهبری در اسلام پرداخته شده است؛ اما هدف پژوهش حاضر، بررسی کلی آیات، روایات و دیگر منابع دینی نیست بلکه هدف بررسی استنادات قرآنی از نظر کمیت، کیفیت و ارائه نظریه و الگوی رهبری است. بدین روی خلاء پژوهشی با توجه به اهداف چهارگانه پژوهش یعنی کمیت، کیفیت موضوعات و ارائه نظریه و الگو مشاهده شد. پس انجام تحقیق با توجه به این کاستی مهم، ضرورت می‌یابد.

روش‌شناسی پژوهش

روش «فراتحلیل»، برای حل مسئله این پژوهش دارای اثربخشی است. این روش، رویکردی ویژه برای مرور ادبیات پژوهش در یک موضوع است (دانایی فر، استراتژی‌های نظریه‌پردازی، ۱۳۹۲: ۱۵۰) بر اساس این روش، هنگامی که درباره یک موضوع خاص (برای مثال رهبری در مدیریت اسلامی)، تحقیقات متعددی صورت گرفته باشد، می‌توان همه آن تحقیقات را مجدداً مورد مطالعه و پالایش قرار داد و با یکدیگر مقایسه کرده و به نتیجه بهتر یا نوینی رسید. تفاوت این نوع تحقیق با تحقیقات دیگر، این است که جامعه آماری در این گونه پژوهش‌ها، تحقیقات قبلی است و واحد تحقیق آن، هر یک از تحقیقات اولیه و مستقل پیشین است. در این نوع تحقیق به اطلاعاتی دست پیدا می‌کنیم که اطلاعات اولیه موجود در پژوهش‌های گذشته، آن را نشان نمی‌دهد (ر. ک: رضوانی، روش تحقیق در مدیریت، ۱۳۹۰: ۱۰۱). بنابراین هدف از به‌کارگیری این روش در پژوهش حاضر، آن است تا از آیات و یافته‌های پژوهش‌های پیشین در اینجا استفاده گردد و از تکرار محتوایی و دوباره ریز موضوعات پژوهش که پیشتر انجام شده است پرهیز شود و نیز بتوان به یافته‌های جدیدی دست یافت.

د. اهداف و مراحل تحقیق

نمای کلی مقاله، بدین‌گونه است که با توجه به هدف این پژوهش، به دنبال اهداف و اجرای مراحل پنج‌گانه ذیل خواهیم بود: ۱. شناسایی مستندات قرآنی پژوهشگران مدیریت اسلامی در مسئله رهبری؛ ۲. تعیین کمیت آیات استنادی در مسئله رهبری؛ ۳. طبقه‌بندی آیات به تفکیک موضوعات اصلی؛ ۴. تعیین سطح تحلیل و استناد به آیات (تأییدی، تطبیقی، مقایسه‌ای، نقادانه، نظریه‌پردازانه و الگومدارانه)؛ ۵. جمع‌بندی و تحلیل انتقادی استنادات قرآنی و نتیجه‌گیری.

نمودار ۱. الگوی فرایند روش انجام تحقیق

۱. شناسایی منابع و مستندات قرآنی پژوهشگران مدیریت اسلامی در مسئله رهبری

منابع ذیل از میان ده‌ها منبع در مدیریت اسلامی انتخاب شده و علت انتخاب این سی‌ونه منبع نیز وجود داشتن و استناد به آیات قرآن کریم در موضوعات و عناوین رهبری است؛ از این رو تعداد منابع مورد بررسی چندین برابر منابع موجود می‌باشد که پس از بررسی و نبود عناوین و موضوعات رهبری مستند به آیات قرآن کریم، از دایره بررسی خارج شدند.

۱- تبیین مدل رهبری در سازمان براساس سبب نزول، مجموعه مقالات قرآن و مدیریت، عبدالمؤمن حکیمی، ۱۳۹۶؛

۲- ویژگی‌های رهبری در قرآن، محمد ابراهیم شفق، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی علیه السلام، ۱۳۸۹؛

۳- نقد نظریه رهبری تبادلی با تاکید بر قرآن کریم، مجتبی اسکندری، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، سال چهارم، شماره ۷، ۱۳۹۴؛

۴- تفسیر موضوعی قرآن کریم (دانش مدیریت در قرآن)، سید صمصام‌الدین قوام، قم، نشر معارف، چ اول، تابستان ۱۳۹۳؛

۵- طراحی الگوی رهبری اثربخش سازمانی با رویکرد الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، سیدعلی اکبر افجه‌ای، عبدالحسین خسرو پناه، عبدالله بانوشی، مدیریت در دانشگاه اسلامی ۷، سال سوم، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳؛

۶- تبیین الگوی رهبری قوم بنی اسرائیل به دست حضرت موسی علیه السلام (پژوهشی قرآنی)، مصباح باقری، محمدرضا کاظمی نجف‌آبادی، اندیشه مدیریت راهبردی سال هفتم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، شماره پیاپی ۴۱؛

- ۷- تصمیم‌گیری، رهبری و ارتباطات اثربخش در قرآن براساس داستان سلیمان و ملکه سبا (مقاله)،
علی نقی امیری، مجموعه مقالات، چاپ اول، ۱۳۸۹؛
- ۸- مدیریت اسلامی، مهدی نایه، تهران، انستیتو ایز ایران، ۱۳۹۲؛
- ۹- اصول مدیریت از دیدگاه قرآن کریم، صفر مراد حسین اف، پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد،
جامعة المصطفی ﷺ، ۱۳۶۸؛
- ۱۰- نگرشی بر مدیریت در اسلام، مجموعه مقالات ارائه شده در چهارمین سمینار بین‌المللی
مدیریت اسلامی، نوشته جمعی از علما و دانشمندان، مرکز آموزش مدیریت دولتی، چ دوم، ۱۳۷۵؛
- ۱۱- ویژگی‌های عمومی مدیریت در اسلام، جعفر سبحانی، فصلنامه علمی پژوهشی فرآیند و
توسعه، دوره ۶، شماره ۳، پاییز ۱۳۷۱؛
- ۱۲- اصول و مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، سکینه روشن، تهران، موسسه کتاب مهربان
نشر، چ اول، ۱۳۸۵؛
- ۱۳- اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن (ج ۱)، ولی‌الله نقی‌پور، مرکز آموزش دولتی، چ ششم، ۱۳۷۹؛
- ۱۴- الإدارة - الزامات و المفاوضات - (المنظور الاسلامی و المعاصر و التجربة السعودية)،
عبدالرحمن الجویبر، الدار العربية للموسوعات، الطبعة الثالثة، ۲۰۱۱م؛
- ۱۵- مدیریت اسلامی، محمدرضا سرمدی، دانشگاه پیام نور، چ نهم، ۱۳۸۲؛
- ۱۶- روابط انسانی در مدیریت اسلامی، مهدی شکارچی، قم، انتشارات آستان مقدس حضرت
معصومه علیها السلام، چ اول، ۱۳۹۲؛
- ۱۷- کاربرد اصول مدیریت در جوامع با جهت‌گیری اسلامی، علی فایضی، تهران، فطرت، چ اول، ۱۳۷۵؛
- ۱۸- پرتوی از اخلاق مدیریت در اسلام، حجت‌الاسلام یوسف عربانی، انتشارات دانشگاه گیلان،
چ اول، ۱۳۷۸؛
- ۱۹- اخلاق مدیریت در اسلام، محمد محمدی ری شهری، موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی؛
- ۲۰- مبانی و اصول مدیریت اسلامی، علی‌رضا علی احمدی و حسین علی احمدی، تهران،
انتشارات تولید دانش، چ دوم، ۱۳۸۶؛
- ۲۱- مدیریت اسلامی، سید علی اکبر افجه، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی علامه طباطبایی، چ
هشتم، ۱۳۸۸؛
- ۲۲- مدیریت اسلامی، مسعود احمدی، تهران، نشر ویرایش، چ اول، ۱۳۸۳؛
- ۲۳- مباحثی از مدیریت اسلامی، عبدالله جاسبی، دانشگاه آزاد اسلامی، چ اول، ۱۳۸۰؛

- ۲۴- رهبری در اسلام، محمد محمدی ری شهری، انتشارات دارالحدیث، چ اول، ۱۳۷۵؛
- ۲۵- ولایت، رهبری، روحانیت، سید محمد حسینی بهشتی، بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید آیت‌الله دکتر بهشتی، چ چهارم، ۱۳۸۶؛
- ۲۶- الادارة الرشیده، عنان شیخ الارض و احمد عبدالسلام دباس، بیروت، دارالفکر، الطبعة الاولى، ۱۴۳۲ه.ق؛
- ۲۷- مدیریت در اسلام (مبانی و اصول)، مصطفی عسگریان، تهران، جهاد دانشگاهی، چ اول، ۱۳۸۳؛
- ۲۸- مدیریت علمی مکتبی از دیدگاه اسلام، عباس علی اختری، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، چ دوم، ۱۳۷۳؛
- ۲۹- مدیریت از منظر کتاب و سنت، سید صمصام الدین قوامی، دبیر خانه مجلس خبرگان رهبری، چ پنجم، ۱۳۹۰؛
- ۳۰- رفتار سازمانی با رویکرد اسلامی (سطح گروه)، عباس شفیعی، ابوطالب خدمتی، علی آقا پیروز، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چ اول، ۱۳۸۵؛
- ۳۱- اصول الاداره من القرآن و السنه، جمیل جودت ابو العینین، بیروت، دار و مکتبه الهلال، ۲۰۱۰م؛
- ۳۲- راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز(۱)، قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، چ اول، ۱۳۸۴؛
- ۳۳- الاداره والحکم فی الاسلام (الفکر و التطبيق)، عبدالرحمن ابراهیم الجوبیر، الرياض، الدار العربیه للموسوعات، الطبعة الخامسة، ۲۰۱۱م؛
- ۳۴- مدیریت اسلامی، غلام حسین حیدری تفرشی، اراک، انتشارات نویسنده، چ اول، ۱۳۸۶؛
- ۳۵- مدیریت اسلامی، محمد حسن نبوی، بوستان کتاب، چ هجدهم، ۱۳۹۱؛
- ۳۶- مدیریت در اسلام، علی آقا پیروز، ابوطالب خدمتی، عباس شفیعی، سید محمود بهشتی نژاد، زیر نظر سیدمهدی الوانی، نشر حوزه و دانشگاه، چ دوم، ۱۳۹۰؛
- ۳۷- اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، سید محمد مقیمی، انتشارات راه دان، چ دوم، ۱۳۹۴؛
- ۳۸- مدیریت اسلامی، مهدی طیب، تهران، نشر سفینه، چ اول، ۱۳۹۲؛
- ۳۹- نگرشی بر مدیریت اسلامی، سید رضا نقوی دامغانی، تهران، امیر کبیر، چ چهارم، ۱۳۶۹؛

۲. تعیین کمیت آیات استنادی در موضوع رهبری

«کمیت» آیات مورد استناد در منابع در مورد «رهبری» بررسی شد و تعداد قابل ملاحظه‌ای آیه به دست آمد. این یافته‌ها به صورت «نگاره کمیت آیات استفاده شده در موضوع رهبری در منابع مدیریت اسلامی» نشان داده می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که تکرار آیات در منابع مختلف زیاد است که در نگاره بدون تکرار آمده‌اند.

نگاره ۱. تعیین کمیت آیات استنادی در موضوع رهبری در منابع مورد پژوهش

ردیف	سوره	آیات استنادی	تعداد
۱	بقره	۵۰، ۱۷۷، ۸۳، ۱۳۸، ۱۵۹، ۲۸۳، ۳۰، ۳۱، ۲۶۳ و ۷۴، ۱۲۴، ۳۱-۳۳، ۲۴۷، ۲۵۱، ۲۵۶، ۷، ۹۶، ۸۷، ۴۴، ۱۰۹، ۷۵، ۴۹، ۵۴، ۱۹۵، ۲۴۵، ۱۸۶، ۸۲، ۲۶۰، ۲۸۵ و ۲۸۶، ۱۰۹، ۱۵۷، ۲۶۹، ۲۴۷، ۲۲۸، ۱۲۴، ۲۱۳، ۲۶۱	۴۲
۲	آل عمران	۳۱، ۱۳۲، ۷۷، ۱۵۹، ۱۰۲، ۷۶، ۶۶، ۳۱، ۱۰۳، ۷۱، ۱۵، ۱۳۳ و ۱۳۴، ۱۴۶، ۱۳۷ و ۱۳۸، ۴۹-۵۱، ۱۵۲، ۱۹۳، ۱۳۹	۲۲
۳	نساء	۸۳، ۶۹، ۵۹، ۶۴، ۸، ۵۸، ۶۳، ۸۶، ۱۱۳، ۵۴، ۱۳۵، ۱۶۱، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۵۵، ۴۶، ۸۴، ۱۳۵، ۱۴۱، ۵، ۳۴، ۹۵	۲۵
۴	مانده	۹۲، ۸۹، ۱۱۳، ۷۵، ۸۷، ۸۸، ۱۱۰، ۲، ۸، ۱۸، ۲۶	۱۱
۵	انعام	۲۵، ۱۱۳، ۵۰، ۵۲، ۹۰، ۱۰۴، ۱۶۰، ۸۴	۱۰
۶	اعراف	۱۵۸، ۲۹، ۶۸، ۱۱، ۳۵، ۶۵، ۱۹۹، ۷۷، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۶۲، ۳۱، ۳۲، ۵۴، ۹۴ و ۵۹، ۱۱۵-۱۲۸، ۱۲۱، ۱۲۹، ۵۴، ۸۹، ۱۵۶ و ۱۵۷، ۶۸، ۶۹، ۷۹	۴۱
۷	انفال	۶۷، ۱۰۳، ۶۰، ۴۶، ۶۷، ۲۷، ۲۹، ۷۲	۱۱
۸	توبه	۷۱، ۱۲، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۰، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۱۴، ۱۰۹، ۳۳، ۳۴، ۲۸، ۱۲۴، ۱۱۹، ۱۲۸، ۶۱، ۱۲۹، ۷۹، ۱۰۳	۱۹
۹	یونس	۲، ۱۴، ۱۵، ۹۹، ۱۳، ۳۵، ۴۷	۷
۱۰	هود	۷۵، ۱۱۴، ۸۷، ۳۲، ۴۹، ۱۱۲، ۸۴، ۱۲۰، ۲۸، ۹، ۱۱۸	۱۲
۳۶	ص	۱۷، ۴۷، ۴۵، ۲۰، ۹۹، ۸۳ و ۸۲	۷
۳۷	زمر	۳۳، ۲، ۱۱، ۱۴، ۱۸، ۶۱، ۲۲-۵۳، ۹، ۲۷ و ۲۸	۴۰
۳۸	غافر	۴۰	۱
۳۹	فصلت	۳۳، ۴۸-۴۹، ۳۴ و ۳۵	۹
۴۰	شورا	۱۴، ۱۵، ۳۶، ۷، ۳۸ و ۳۹	۶
۴۱	زخرف	۵۶ و ۷۶	۲
۴۲	دخان	۱۸	۱
۴۳	جاثیه	۷۹	۱
۴۴	احقاف	۴، ۹، ۴۸، ۳۵	۴
۴۵	محمد	۲۱، ۱۲، ۳۳، ۱۴	۴

٧	٩، ١٦، ١٥ و ١٠، ٢٩، ١٦، ١٠، ٢٩، ٢٩	فتح	٤٦
٩	١، ٩، ١٠، ١٢، ١٣، ٧، ٩٨ و ٩٧، ٦	حجرات	٤٧
٣	٣٧، ٣٩، ٥	نجم	٤٨
٢	٤ و ١	رحمن	٤٩
٥	١٠، ١٩، ٢٥ و ٥٧، ٧	حدید	٥٠
٢	١٣، ٢٢	مجادله	٥١
٢	٧، ١٤	حشر	٥٢
٣	١٢، ٦، ٤	ممتحنه	٥٣
١٢	٩، ١٢، ١٤، ٢، ٣	صف	٥٤
١	٦	جمعه	٥٥
٢	١٦، ١٢	تغابن	٥٦
١	١٠	ملک	٥٧
٣	٣، ٤٨، ٤	قلم	٥٨
٤	٤٤-٤٧	حاقه	٥٩
٢	١٩، ٣٢	معارض	٦٠
٢	١٠ و ٩	مزمّل	٦١
١	٣٨	مدثر	٦٢
٢	٤١ و ٤٠	نازعات	٦٣
١٣	١١-٧، ٨-٢، ٥ و ١	عبس	٦٤
٢	٢١ و ٢٠	غاشیه	٦٥
٤	٢٧-٣٠	فجر	٦٦
٣	١-٣	انشراح	٦٧
٢	١-٥	علق	٦٨
٣	١-٣	همزه	٦٩
	تعداد سوره ها ٦٩ و مجموع آیات استنادی ٨٨٧ آیه		

٧	١٠٨، ٥٥، ٥٤ و ٤٦، ٢٢، ٢٤، ٤٦	یوسف	١١
١٥	٧، ٢٢، ١١، ٧٥ و ٤-١٩، ١٣، ٢٥	رعد	١٢
١٨	١٢، ٥، ٣٢-٣٣، ٤٧	ابراہیم	١٣
٣	٨٨، ٦٥، ٩٤	حجر	١٤
٧٦	٩٠، ١٢٧، ٥٩، ٧٨، ١٢-١٤، ٩١-٩٤، ٩٠، ٩٦، ٧٦، ٤٤	نحل	١٥
٨٣	٧١، ٣١-٣٣، ٤٦، ٣٤، ٣٦، ٤، ٨٠، ٥٣، ١٢-١٣، ١١٤، ١١٤	اسراء	١٦
٤	١١٠، ٩١، ٢٨، ٦	كهف	١٧
١٠	١٢-١٤، ٤٣، ٩٦، ٥٠، ٥١، ٥٦، ٥٤، ٤١	مریم	١٨
١٠	٩٤ و ٩١، ٩٧، ٨٢، ٨١، ٨٠، ١٣١، ٩٧، ١٣	طه	١٩
٣	٢٨-١١٤، ٢٥، ٢٨، ٨٦ و ٢٧، ٢٤-٢٦، ٣٥	انبیاء	٢٠
٢٥	٧٣، ٧٤، ٧٩، ٥١، ٦٥-٦٧، ٤٨، ٨٠، ٩٢ و ٩٣، ٨٨ و ٨٧، ١٠٧-١٠٥	حج	٢١
	٤١	مومنون	٢٢
٢٦	٥١، ٧٤، ٥٤-٣٢، ٥٢، ١٤، ٢٣، ٨	نور	٢٣
٥	٥٦، ٢٢، ٥٤، ٦٢، ٥٢	فرقان	٢٤
٣	٣٢، ٥٨، ٦٢	شعرا	٢٥
٢٥	٢٢، ٥٠، ٨٣ و ٨٤، ١٤٢-١٤٤، ١٠٧، ٨٤، ١٢٣-١٢٦، ١٢٧، ١٠٩، ٦١-٦٦، ٢١٤، ١٥١، ١٨٠، ١٦٤، ١٤٥	نمل	٢٦
٢٠	٣٦، ٤٠، ٣٧، ١٦، ١٥، ٣٩، ٤٦، ٢٧، ٣٢، ٢٩-٣٥، ٢٠، ٣٢، ٤٠، ٤	قصص	٢٧
٥٣	١٥-٤٠، ٥٨، ٨٣، ٢٦، ٧٧-٨١، ٤، ٨٤، ١٤	عنكبوت	٢٨
٦	١٩، ١٣، ٦٩ و ١٢، ٤٦، ١٦	روم	٢٩
٦	٣٦، ٣٢ و ٣١، ٣٠، ٢٧، ٦٠	لقمان	٣٠
٢	١٧، ٢٠	سجده	٣١
٣	٢٤، ٥، ٢٥	احزاب	٣٢
١٢	٦٧، ١٢١، ٢٩ و ٢٨، ٢١، ١، ٧٢، ٢٣، ٢٢، ٢، ٣٣، ٣٦	سبا	٣٣
٣	٢٨، ٢١، ٤٦	یس	٣٤
١	٦٩	صافات	٣٥
٢٥	١٢١، ١١٠، ١٠٥، ١٦٠، ١٢٨، ٧٤، ٤٠، ١٢٣ و ١٠١، ١٢، ٩٩-١٠٦، ١٣٩-١٤٦		

۳. تطبیق آیات با عناوین و موضوعات رهبری در منابع مدیریت اسلامی

بررسی‌ها و یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در منابع مدیریت اسلامی، با استناد به آیات قرآن کریم، عناوین و موضوعات مختلفی در حوزه رهبری استخراج و ارائه شده است که به صورت کامل اعم از تکراری و غیر تکراری در نگاره شماره ۲ قرار می‌گیرند؛ همچنین منابع براساس کدهایی که در قسمت «۱. شناسایی منابع و مستندات قرآنی...» برای هر منبع قرار داده شده است در نگاره جای گرفته‌اند. به دلیل فراوانی داده‌ها، در این نگاره فقط برای نمونه سه صفحه نمایش داده شده است (برای مطالعه بیشتر داده‌ها، به رساله «الگوی رهبری اثربخش در سازمان از منظر قرآن»، از همین مولف (محمد رضا یوسفی)، جامعه المصطفی (ص)، ۱۳۸۹ مراجعه شود)

نگاره ۲: عناوین و موضوعات رهبری در منابع مدیریت اسلامی

کد	موضوع	سوره و آیه مورد استناد	شماره منبع
۱	تبیین مدل رهبری در سازمان براساس سبب نزول	آل عمران/ ۳۱	۱
۲	لزوم اطاعت و پیروی از رهبر	اعراف/ ۱۵۸، نساء/ ۸۳، آل عمران/ ۳۱، نور/ ۵۲، فتح/ ۱۶، نساء/ ۶۹، توبه/ ۷۱، نساء/ ۶۴، انفال/ ۱، ۴۶، ۲۴، نساء/ ۵۹، آل عمران/ ۳۱ و ۱۳۲، تغابن/ ۱۲، مائده/ ۹۲، نور/ ۵۴، محمد/ ۳۳، نور/ ۵۶ و مجادله/ ۱۳	۲
۳	انتظارات رهبر از مردم الف. تعهد عملی به اطاعت	توبه/ ۱۲، آل عمران/ ۷۷، مائده/ ۸۹، نحل/ ۹۱-۹۴	۲
۴	انتظارات رهبر از مردم ب. روحیه فداکاری و حمایت همه جانبه	توبه/ ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۲۰، ۱۲۱، بقره/ ۲۶۱، انعام/ ۱۶۰	۲
۵	انتظارات رهبر از مردم ج. مشورت دهی و نظارت	آل عمران/ ۱۵۹	۲
۶	ویژگی‌های اخلاقی رهبر ۱. صداقت	مریم/ ۴۱، ۵۴، ۵۶، زمر/ ۳۳، یوسف/ ۴۶، یونس/ ۲، اسراء/ ۸۰، مریم/ ۵۰، شعرا/ ۸۴، احزاب/ ۲۲، مائده/ ۱۱۳، نمل/ ۲۷، بقره/ ۱۷۷، احزاب/ ۲۳، مائده/ ۷۵، صف/ ۲-۳	۲
۷	ویژگی‌های اخلاقی رهبر ۲. اخلاص	مریم/ ۵۱، یوسف/ ۲۴ و ۵۴، اعراف/ ۲۹، زمر/ ۲، ۱۱ و ۱۴، سبأ/ ۴۶، صافات/ ۴۰، ۷۴، ۱۲۸، ۱۶۰	۲

شماره منبع	سوره و آیه مورد استناد	موضوع	کد
۲	فصلت/۳۳، بقره/۲۶۳، محمد/۲۱، نساء/۵ و ۸، عنکبوت/۴۶، بقره/۸۳، نساء/۸۶، زمر/۱۸، ممتحنه/۴، نساء/۶۳، توبه/۱۱۴، اسراء/۵۳، قلم/۴، آل عمران/۱۵۹	ویژگی های اخلاقی رهبر ۳. حسن خلق و حلم	۸
۲	نمل/۹۰ و ۸۹، انعام/۱۶۰، نساء/۴۰، الرحمن/۶۰، نحل/۷۹، اسراء/۷، احقاف/۱۶، کهف/۸۸ و ۳۰، عنکبوت/۷، هود/۱۱۵	ویژگی های اخلاقی رهبر ۴. احسان	۹
۲	احزاب/۷۲، بقره/۲۸۳، معارج/۳۲، مومنون/۸، انفال/۲۷، نساء/۵۸، اعراف/۶۸، یوسف/۴۶ و ۵۴، شعراء/۱۰۷، نمل/۳۹، دخان/۱۸، قصص/۲۶	ویژگی های اخلاقی رهبر ۵. امانت داری	۱۰
۲	اعراف/۱۱، حجر/۲۸ و ۲۹، بقره/۳۰، یونس/۱۴، احزاب/۷۲، بقره/۳۱، الرحمن/۱، علق/۴-۵، نحل/۷۸، روم/۲۷، ابراهیم/۳۲-۳۳، نحل/۱۲-۱۴، لقمان/۲۰، جائیه/۷۹، مومنون/۱۴	ویژگی های اخلاقی رهبر ۶. کرامت انسانی	۱۱
۲	اعراف/۳۵، توبه/۱۰۹، آل عمران/۱۰۲، تغابن/۱۶، حجرات/۱، حشر/۷، مومنون/۲۳، اعراف/۶۵، صافات/۲۳ و ۱۲۴، شعراء/۱۴۲-۱۴۴، عنکبوت/۱۶، انبیا/۴۸، مائده/۱۱۲، احزاب/۱، مومنون/۳۲	ویژگی های اخلاقی رهبر ۷. تقوا مداری	۱۲
۲	توبه/۱۱۴، هود/۷۵، صافات/۱۰۱، هود/۸۷، اعراف/۱۹۹، آل عمران/۱۵۹، بقره/۲۶۳ و ۷۴	ویژگی های اخلاقی رهبری ۸. حلم	۱۳
۲	انسان/۲۴، مزمل/۱۰، نحل/۱۲۷، ص/۱۷، قلم/۴۸، هود/۴۹	ویژگی های اخلاقی رهبری ۹. صبر	۱۴
۲	اسراء/۳۴، آل عمران/۷۶، نحل/۵۹، توبه/۱۲، هود/۳۲، اعراف/۷۷، توبه/۱۱۴، مریم/۵۴، طه/۸۶، اعراف/۱۳۴، روم/۱۳۵، فتح/۶۰، ابراهیم/۴۷	ویژگی های اخلاقی رهبری ۱۰. پایبندی به تعهدات	۱۵
.....
۳۸	حجرات/۱۰، فتح/۹	سبک نگرش و رفتار پیروان (مومنان) با یکدیگر	۱۷۲
۳۹	طه/۲۵	ابزار رهبری و مدیریت ۱. سعه صدر	۱۷۳

کد	موضوع	سوره و آیه مورد استناد	شماره منبع
۱۷۴	۲. ایمان	نساء/۱۴۱	۳۹
۱۷۵	۳. دانش و آگاهی	یوسف/۵۵، بقره/۲۴۷	۳۹
۱۷۶	۴. قاطعیت	آل عمران/۱۵۹	۳۹
۱۷۷	۵. تشویق و تنبیه	نساء/۹۵، مائده/۱۰۰، بقره/۲۱۳	۳۹
۱۷۸	عوامل موفقیت مدیر رهبر ۱. ایجاد روابط صمیمانه انسانی	فتح/۲۹، آل عمران/۱۵۹	۳۹
مجموع کدها	مجموع عناوین و موضوعات	مجموع سوره‌ها	مجموع منابع
۱۷۸	یکصد و هفتاد و هشت موضوع (با تکرار)	۶۹ سوره و ۷۶۹ آیه	۳۹

همان‌گونه که در نگاره قابل ملاحظه است، مجموع موضوعات و عناوین مستخرج از آیات در موضوع رهبری، با تکرار عناوین و موضوعات، ۱۷۸ موضوع و عنوان در منابع، مورد بحث و تبیین قرار گرفته است؛ همچنین نگاره دیگری ترسیم خواهد شد که در آن عناوین و موضوعات بدون تکرار، تطبیق سازی شده و مجموع موضوعات به صورت طبقه‌بندی شده و منظم تبیین خواهند گشت.

۴. طبقه‌بندی آیات رهبری به تفکیک موضوعات اصلی

مجموع موضوعاتی که در نگاره شماره ۲ در ۱۷۸ موضوع و عنوان کدگذاری شدند، در ۱۷ عنوان و موضوع اصلی قابل تنظیم و طبقه‌بندی می‌باشند که عبارتند از:

۱. اهمیت رهبری در قرآن؛ ۲. سیره انبیا منبعی برای الگوی رهبری؛ ۳. مبانی انسان‌شناختی رهبری اثربخش؛ ۴. شاخص‌ها و اصول رهبری اثربخش؛ ۵. نظریه رهبری در قرآن؛ ۶. ابزار رهبری و مدیریت؛ ۷. سبک‌های رهبری؛ ۸. مدل و مراحل رهبری؛ ۹. توانمندسازی و تعالی رهبر؛ ۱۰. ویژگی‌های دانشی، نگرشی و رفتاری رهبر اثربخش؛ ۱۱. انواع قدرت در مدیریت و رهبری و مصادیق آن؛ ۱۲. نفوذ؛ ۱۳. انگیزش؛ ۱۴. توجه رهبر به شرایط و وضعیت؛ ۱۵. آسیب‌شناسی رفتارهای پیروان؛ ۱۶. اصول و وظایف پیروی اثربخش؛ و ۱۷. سبک نگرش و رفتار پیروان (مومنان) با یکدیگر.

نگاره ۳: طبقه‌بندی جدید و تلفیق موضوعات کدگذاری شده

ردیف	موضوع اعنوان	کدها	مجموع کدها
۱	اهمیت رهبری در قرآن	۵۵	۱
۲	سیره انبیا منبعی برای الگوی رهبری	۴۳	۱
۳	مبانی انسان‌شناختی رهبری اثربخش	۹۶، ۹۴، ۲۴، ۲۳	۴
۴	شاخص‌ها و اصول رهبری اثربخش	۱۴۷، ۱۴۶، ۱۴۵، ۱۲۲، ۱۲۱، ۱۲۰، ۱۱۹، ۱۱۸، ۵۴، ۱۱۷، ۲۹، ۲۸، ۱۵۶، ۸۹، ۲۲، ۲۱، ۲۰، ۱۹، ۱۸	۱۹
۵	نظریه رهبری در قرآن	۱۱۶	۱
۶	ابزار رهبری و مدیریت	۱۷۷، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۳	۵
۷	سبک‌های رهبری	۹۲، ۹۷، ۹۵	۳
۸	مدل و مراحل رهبری	۱۰۸، ۳۵، ۹۳، ۱، ۳۴	۴
۹	توانمندسازی و تعالی رهبر	۴۲	۱
۱۰	ویژگی‌های دانشی، نگرشی و رفتاری رهبر اثربخش	۹، ۸، ۷، ۶، ۵۷، ۵۶، ۵۳، ۴۱، ۴۰، ۳۹، ۳۸، ۳۷، ۳۶، ۱۷، ۱۱، ۱۰، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۰، ۹۹، ۹۸، ۱۰۳، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰	۱۰۴
۱۱	انواع قدرت در مدیریت و رهبری و مصادیق آن	۱۲۸، ۱۲۷، ۱۵۷، ۱۲۷، ۱۲۶، ۱۲۵، ۱۲۴، ۳۳، ۱۲۳، ۳۲، ۳۱، ۳۰، ۱۲۹، ۱۳۰	۱۴
۱۲	نفوذ	۸۳	۱
۱۳	انگیزش	۱۰۴، ۸۱	۲
۱۴	توجه رهبر به شرایط و وضعیت	۱۰۹، ۷۱، ۲۷	۳
۱۵	آسیب‌شناسی رفتارهای پیروان	۲۵، ۲۶	۲
۱۶	اصول و وظایف پیروی اثربخش	۴۹، ۴۶، ۵، ۴، ۲۳	۵
۱۷	سبک نگرش و رفتار پیروان (مومنان) با یکدیگر	۱۷۲	۱
مجموع عناوین و موضوعات کلی		مجموع کدها	
		۱۷۸	۱۷

۵. تعیین سطح تحلیل و استناد به آیات (تأییدی، تطبیقی، مقایسه‌ای، نقادانه، نظریه‌پردازی و الگومدارانه)

با توجه به یافته‌های دو موضوع پیشین (کمیت آیات استنادی و طبقه‌بندی جدید موضوعات استخراجی از آیات)، به حدود ۸۹۱ آیه از قرآن کریم در موضوع رهبری استناد شده است که این‌ها از نظر تحلیل در یک سطح نیستند؛ بلکه متفاوتند. از این رو پس از بررسی و تدبّر در آیات استخراجی با رویکرد توصیفی - تحلیلی، اکنون به بررسی و تعیین سطوح تحلیل آیات استنادی پرداخته خواهد شد؛ بنابراین، مجموعه آیات استنادی در چند سطح (تأییدی، تطبیقی، مقایسه‌ای، نقادانه، نظریه‌پردازانه و الگومدارانه) بررسی و تحلیل می‌شوند:

یکم. استنادات تأییدی

بر اساس بررسی‌های انجام شده بسیاری از منابع مدیریت اسلامی:

- یا به طور کلی به بحث رهبری وارد نشده‌اند (ر. ک: جاسبی، مباحثی از مدیریت اسلامی؛ عنان شیخ الارض و احمد عبدالسلام دباس، الادارة الرشیده؛ عسگریان، مدیریت در اسلام (مبانی و اصول)؛ جمعی از نویسندگان، راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز (۱)، قرآن، مدیریت و علوم سیاسی؛ علی‌احمدی و احمدی، مبانی و اصول مدیریت اسلامی)؛
- و یا اگر وارد شده‌اند با عنوان کلی وظایف یا ویژگی‌های مدیر به موضوع و شرح وظایف رهبر پرداخته‌اند (ر. ک: محمدی‌شهری، اخلاق مدیریت؛ اختری، مدیریت علمی مکتبی از دیدگاه اسلام؛ سبحانی، ویژگی‌های عمومی مدیریت در اسلام؛ تقوی‌دامغانی، نگرشی بر مدیریت اسلامی)؛
- و یا برخی منابع موضوع رهبری را مطرح نموده‌اند اما از نظر قرآنی به تبیین و تحلیل مباحث مطرح شده توجه نکرده‌اند، (ر. ک: عسگریان، مدیریت در اسلام (مبانی و اصول).

این سه‌گونه آثار یادشده، از موضوع این پژوهش خارج است؛ زیرا به آیات قرآنی استناد نکرده‌اند. از نظر کیفیت محتوایی، بسیاری از منابعی که در آن‌ها به تبیین رهبری از دیدگاه قرآن پرداخته شده، در حد ذکر آیه و یا اشاره به مفهوم آیه به عنوان شاهد است (ر. ک: سکینه روشن، اصول و مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، نگاهی به مدیریت اسلامی، مهدی نایه؛ و...) که از نظر سطح تحلیل، در سطح اول (تأییدی) قرار می‌گیرند؛ به طوری که آیات در این موارد در حد تأیید قرار دارند؛ به دیگر سخن به گونه‌ای نویسنده کوشیده است در حوزه رهبری، آیات قرآنی را به عنوان مؤیدات در مباحث رهبری از منظر قرآن کریم مطرح نماید تا نشان دهد قرآن به این موضوع پرداخته و یا شماری از پژوهشگران به عنوان پیام آیه مطرح کرده‌اند (ر. ک: قرآنتی، سیصد نکته در مدیریت اسلامی؛ و...).

نگاره ۴. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «تأییدی»

ردیف	آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	فتح/ ۲۹، ال عمران/ ۱۵۹	ایجاد روابط صمیمانه انسانی	نگرشی بر مدیریت اسلامی، سیدرضا تقوی دامغانی	توصیف
۲	هود/ ۱۱۸	تحمل افکار مخالف	نگاهی به مدیریت اسلامی، مهدی نایه	تأییدی
۳	آل عمران/ ۱۵۹	عظوفت، مشورت، توکل	سی صد نکته مدیریتی در قرآن، محسن قرائتی	تأییدی
۴	بقره/ ۲۴۷	توانایی های علمی و تخصصی	مدیریت اسلامی، محمدحسن نبوی	تأییدی

در این نوع تحلیل، قالب ارائه مطالب مدیریت اسلامی به ویژه استنادات قرآنی رهبری، گرچه بر اساس ساختار دانش مدیریت غربی نیست؛ اما ارائه استنادات قرآنی به صورت موردی و جزئی بوده و شامل تمام آیات در موضوع رهبری نیست؛ بلکه به صورت «پیام» و برداشتی از آیات قرآن کریم مطرح می شود. سؤالی که مطرح است، این است که آیا ذکر پیام یک آیه و یا چند آیه، می تواند بیان نگر دیدگاه جامع و مورد نظر قرآن در موضوع یاد شده باشد؟ قطعاً نمی توان چنین دیدگاهی را پذیرفت. از این رو چنین مطالبی را می توان از نظر سطح تحلیل، «تأییدی» نامید که نکاتی را از قرآن کریم درباره رهبری برداشت نموده اند؛ زیرا نویسنده کوشیده که در راستای بیان مطلب علمی، پیام و برداشتی از آیه ارائه نماید. گرچه این نوع تحلیل در حد خود شاید بتواند مورد قبول واقع شود؛ اما اشکال واقعی در این است که چون جزئی بوده و دیدگاه قرآن به عنوان یک مجموعه مورد بررسی قرار نگرفته است، احتمال تأیید و استخراج مطلب علمی از قرآن، ضعیف خواهد بود؛ زیرا نمی توان با چنین سطحی از تحلیل، دیدگاه قرآن را درباره موضوع یا مسئله ای علمی صحیح ارائه کرد و نمی توان به صورت یک مجموعه دانشی عرضه کرد.

دوم. استنادات تطبیقی

در این نوع تحلیل، قالب ارائه مطالب مدیریت اسلامی به ویژه استنادات قرآنی رهبری، همان ساختار دانش مدیریت غربی است. گویا این رویکرد جهت نمایانگری سازگاری آموزه های قرآنی با دانش مدیریت و سازمان ارائه شده است؛ بنابراین پرسشی که باز هم مطرح می شود این است که آیا صرف ذکر یک آیه و یا چند آیه، می تواند بیان نگر نظریه و دیدگاه قرآنی باشد؟ به طور قطع نمی توان چنین برداشتی را پذیرفت؛ بنابراین این گونه مطالب را می توان از نظر سطح تحلیل، «تطبیقی» نامید؛

زیرا نویسنده کوشیده است که در سازگار نشان دادن مطلب علمی با آموزه‌های قرآنی از آیات قرآن کریم استفاده کند. گرچه این نوع تحلیل شاید در حدّ خود مورد قبول واقع شود؛ اما اشکال اصلی در این است که چون عموم آیات مورد بررسی قرار نگرفته است، احتمال خلاف و عدم تأیید نظریه دانش مدیریت از سوی قرآن کریم، نیز وجود دارد؛ لذا نمی‌توان با چنین سطح تحلیلی، مدعی ارائه دیدگاه، نظریه یا الگوی قرآنی و اسلامی شد.

بنابراین سطح دوم از آیات و مطالب استنادی در منابع موردنظر، سطح تطبیقی است، به طوری که تلاش چنین مؤلفانی، تطبیق بین مطالب دانش مدیریت و سازمان با آموزه‌های قرآنی و اسلامی بوده است. برای نمونه در کتاب «مدیریت از دیدگاه قرآن و سنت» در بخش رهبری کوشش شده است تا برای انواع سبک‌های رهبری رایج و معروف اقتضایی آیه و روایت ناظر به هر کدام استخراج و نام جدیدی بر آن نهاده شود و با اصطلاحات مدیریتی تطبیق و همسان‌سازی گردد؛ برای مثال از «سبک دستوری» با نام «سبک تکلیف‌گرا» یاد شده است (ر.ک: قوامی، مدیریت از منظر کتاب و سنت، ۴۴۳-۴۵۶).

نگاره ۵. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «تطبیقی»

ردیف	آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	انعام/۵۰	سبک‌های اقتضایی (دستوری، ترغیبی، حمایتی، تفویضی)	مدیریت از منظر کتاب و سنت، سید صمصام الدین قوامی	تطبیقی

سوم. استنادات مقایسه‌ای

شماری از آثار کوشیده‌اند تا به مقایسه رهبری از دیدگاه قرآن و دانش مدیریت بپردازند. در واقع این دیدگاه از دیدگاه‌های پیشین یک گام، پا را فرازتر نهاده و به مقایسه پرداخته است. در این سطح از تحلیل، پژوهشگر برای مقایسه می‌باید که به بیان نقاط «قوت» و «ضعف» و موارد «اشتراک» و «افتراق» بپردازد، ولی معمولاً آثار، تنها به بیان هرکدام به تنهایی بسنده کرده و از بیان نقاط ضعف و قوت و اشتراک و افتراق خبری نیست (ر.ک: نایه، نگاهی به مدیریت اسلامی).

این رویکرد اگر به طور کامل، روشمند و با تسلط علمی پژوهشگر بر موضوع از منظر قرآن و مدیریت اجرا شود خوب و کارآمد است و می‌تواند در این فرآیند، امتیازات مدیریت و رهبری اسلامی و قرآنی را نشان دهد. برای نمونه مقاله «رهبری در اسلام» اثر علی آقا پیروز به بررسی مبانی انسان‌شناختی از دیدگاه قرآن و دانش مدیریت پرداخته و براساس آیات ناظر و استفاده از تفاسیر، مبنای کرامت ذاتی انسان را به اثبات رسانده است؛ سپس دیدگاه ابزاری انگاشتن انسان را که بیشتر در مکتب نئو کلاسیک‌ها رایج است را نقد می‌کند (ر.ک: پیروز، «رهبری در اسلام»، ۱۳۹۰: ۹۹-۱۰۱).

نگاره ۶. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «مقایسه‌ای»

ردیف	آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	نساء/۱۳، آل عمران/۱۵	قدرت پاداش	رفتار سازمانی با رویکرد اسلامی، عباس شفیعی و دیگران (زیر نظر حسن میرزایی اهرنجانی)	مقایسه‌ای
۲	مانده/۳۲	مدیریت و کشف انسان‌ها	مدیریت از دیدگاه اسلام، عباس علی اختری	مقایسه‌ای
۳	آل عمران/۱۵۹	ویژگی‌های رهبران موفق و اثربخش، بحث رفی و مدارا	مدیریت در اسلام، علی اقا پیروز و دیگران (زیر نظر سید مهدی الوانی)	مقایسه‌ای
۴	انعام/۶۵،	مبانی انسان‌شناسی رهبری (کرامت ذاتی انسان در برابر نگاه ابزار انگارانه)	علی اقا پیروز، رهبری در اسلام، فصلنامه اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، سال اول، شماره سوم، ۱۳۹۰.	تطبیقی

چهارم. استنادات نقادانه

سطح دیگری از تحلیل که در مقایسه با سطوح پیشین از دانشی عمیق‌تر برخوردار است و نیازمند تسلط علمی بیشتری بر هر دو رشته قرآن و مدیریت می‌باشد، سطح «انتقادی» یا «نقادانه» است. در واقع در مقایسه سطوح تحلیل پژوهش‌های پیشین، می‌توان به این نتیجه رسید که هرچه سطح بررسی عمیق‌تر و میان رشته‌ای‌تر شده، نیاز به دانش دو رشته قرآن و مدیریت بیشتر گشته است؛ همچنین به همان نسبت رابطه معکوس یافته و از میزان کمی و کیفی پژوهش‌ها در این وادی کاسته شده است؛ از این رو در این سطح تنها یک مقاله با این رویکرد استخراج شد. هر چند ناگفته نماند در سطوح مقایسه‌ای و تطبیقی نیز سطحی از نقد وجود دارد، ولی اینکه یک نظریه به نقد کشانده شود، انجام نشده و نقدها بیشتر جنبه کلی و فراگیر را داشته است. در سطح انتقادی پژوهشگر می‌کوشد با نگاهی برون ساختاری و نگاهی دینی به طور روشمند به نقد محتوا بپردازد. مقاله «نقد نظریه رهبری تبادل با تاکید بر قرآن کریم، مجتبی اسکندری، دوفصلنامه اسلام و مدیریت، شماره ۷» در این شمار است. در این اثر، پژوهشگر کوشیده است با نقد برون ساختاری، و با توجه به نگاه جامع به آموزه‌های قرآنی، نقاط ضعف این نظریه را مشخص و وسعت و غنای قرآن را در عرصه رهبری مشخص سازد.

نگاره ۷. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «نقادانه»

آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
نور/۱۱-۱۲	نگاه مثبت به مومنان در برابرنگاه بدبینانه	نقد نظریه رهبری تبادل‌با تاکید بر قرآن کریم، مجتبی اسکندری، دو فصلنامه اسلام و مدیریت،	نقادانه

پنجم. استنادات نظریه پردازانه

ویژگی دیگری که در بسیاری از پژوهش‌های مدیریت اسلامی و قرآنی و از آن جمله در موضوع رهبری پررنگ است، سطح تحلیل بسیاری از آنها در حد «توصیف و بیان چستی» است و به سطح بالاتر یعنی «تحلیل، چرایی و چگونگی» آن گونه که باید نزدیک نشده‌اند؛ دیگر آنکه هیچ یک از منابع مذکور در سطوح پیشین، آیات و موضوعات مورد نظر را در یک مجموعه واحد مورد بررسی و تحلیل قرار نداده‌اند؛ به عبارت دیگر آیات به صورت متفرق و پراکنده و در منابع مختلف تبیین شده‌اند؛ بنابراین از دیدگاه «نظریه پردازانه» و تولید «نظریه» قرآنی رهبری، نمی‌توان نظریه پردازی و تولید نظریه قرآنی قلمداد نمود؛ همان‌طور که برخی از بزرگان چون شهید صدر معتقدند در نظریه پردازی قرآنی می‌باید موضوع به قرآن کریم عرضه و همه آیات موضوع مورد نظر را جمع‌آوری و تحلیل نمود تا بتوان نظریه قرآنی را استخراج کرد، در غیر این صورت نمی‌توان با چند آیه و به صورت جزئی و با برداشت از یک آیه مدعی نظریه قرآنی شد (صدر، المدرسة القرآنیة، بی تا: ۲۳-۳۰)؛ یعنی از میان گونه‌های تحلیلی که امکان دارد آیات استنادی در منابع مدیریت اسلامی وجود داشته باشد، غالباً در دو سطح تحلیل «تأییدی» و «تطبیقی» قرار دارند. کتاب «مدیریت از منظر کتاب و سنت» در فصل سوم از بخش سوم در موضوع رهبری، «نظریه رهبری رحمانی» را با استناد به آیه ۱۵۹ آل عمران مطرح می‌سازد. پژوهشگر در اینکه چگونه به این دیدگاه رسیده، سخنی نیاورده و تنها به توصیف هر مرحله پرداخته است و از اینکه چه دلیل منطقی و یا دلایل دیگری در فرآیندی بودن این مراحل وجود دارد، مواردی ذکر نمی‌کند. به واقع مولف تنها دیدگاهی را بیان داشته و به مبانی و دیگر ابعاد و الزامات یک نظریه مانند «چستی، چرایی و چگونگی»، نپرداخته است (ر.ک: قوامی، مدیریت از منظر کتاب و سنت، ۱۳۹۰: ۴۳۲-۴۵۲) همچنین در نظریه قرآنی می‌بایست به مجموع آیات قرآنی متناظر مراجعه و با تحلیل و بررسی و کشف مبانی، مؤلفه‌ها و ... نظریه قرآنی را ارائه کرد، در حالی در این اثر، چنین کاری صورت نگرفته است.

نگاره ۸. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «نظریه پردازانه»

آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
آل عمران ۱۵۹/	نظریه رهبری در قرآن	مدیریت از منظر کتاب و سنت، سید صمصام الدین قوامی	نظریه پردازانه

ششم. استنادات الگو مدارانه

سطح دیگر تحلیل، سطح ارائه الگوی رهبری براساس قرآن کریم است. این سطح از تحلیل می‌کوشد رهبری قرآنی را در عرصه عمل و به‌طور کاربردی و روشمند عرضه کند. نگاه کاربردی به دین و قرآن از یک سو ناظر به حل مشکلات جامعه است - و مسئله‌محور و نه موضوع‌محور است - و از سوی دیگر مهر تاییدی بر کارآمدی قرآن است. دستاورد تمام و یا بیشتر سطوح پیشین، در حیطه افزون‌سازی دانش نظری بود، ولی ارائه الگو می‌کوشد کاربردی باشد؛ از این رو بخش فراوانی از پژوهش‌های اسلامی و قرآنی در گستره مدیریت و سازمان باید به سوی کاربردی شدن هدف‌گذاری گردند. مقاله «طراحی الگوی رهبری اثربخش سازمانی با رویکرد الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت»، افجه‌ای و خسروپناه و بانسی در این شمار استنادات قرآنی است. هدف از این تحقیق، طراحی الگوی رهبری اثربخش سازمانی با رویکرد اسلامی، به معنای استخراج مفاهیم و شاخص‌های رهبری از مبانی دینی و اسلامی، و رویکرد ایرانی به معنای توجه به مقتضیات محیطی و تاریخ ایران بوده است. طراحی الگو به‌ویژه با توجه به اقتضائات محیطی مورد مطالعه یعنی جمهوری اسلامی ایران از امتیازات این اثر به شمار می‌رود. دیگر آنکه تمام قرآن مطالعه گشته و تمام آیات مرتبط به‌طور مستقیم یا غیر مستقیم با موضوع استخراج و موضوع بندی شده‌اند.

نگاره ۹. نمونه آیات استنادی سطح تحلیل «الگو مدارانه»

ردیف	آیه	موضوع	منبع	سطح تحلیل
۱	تمام آیات رهبری در قرآن بررسی شده است.	اصول رهبری اثربخش	طراحی الگوی جامع رهبری اثربخش سازمانی با رویکرد الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت، افجه، خسروپناه، بانسی	الگویی
۲	آل عمران/۳۱	رهبری در سازمان	تبیین مدل رهبری در سازمان براساس سبب نزول، مجموعه مقالات قرآن و مدیریت، ص: ۴۰۹، حکیمی، ۱۳۹۶	الگویی

نتیجه

بسیاری از منابع مدیریت اسلامی یا به طور کلی به بحث رهبری وارد نشده‌اند و یا اگر وارد شده‌اند با عنوان کلی «وظایف» یا «ویژگی‌های مدیر» به موضوع و شرح وظایف رهبر پرداخته‌اند و یا برخی منابع موضوع رهبری را مطرح نموده‌اند؛ اما از نظر قرآنی به تبیین و تحلیل مباحث مطرح شده، توجه نکرده‌اند. از بررسی منابع سی‌ونه‌گانه، در مجموع ۸۸۷ آیه استخراج شد که نشانگر توجه و اهتمام پژوهشگران به موضوع رهبری به عنوان یک وظیفه مدیر است. مجموع موضوعات و عناوین قرآنی مستخرج از این منابع ۱۷۸ موضوع و عنوان (با تکرار) بود که گویای گوناگونی و فراوانی پژوهش در رهبری می‌باشد که در نهایت در ۱۷ موضوع و عنوان کلی قرار گرفتند. هرچند استفاده از ۸۸۷ آیه در ۱۷۸ ریز موضوع مناسب و قابل توجه است؛ اما تقریباً تمام منابع، جز موارد بسیار نادر، تمام آیات قرآن را در ذیل یک موضوع یا مسئله برای نظریه‌پردازی، ارائه الگو یا نظام رهبری قرآن بررسی نکرده‌اند. شایسته است این شیوه در پژوهش‌های آینده مدنظر باشد تا به نظر متقن و جامعی از قرآن دست یافت. از نظر کیفیت محتوایی، بسیاری از منابعی که در آن‌ها به تبیین رهبری از دیدگاه قرآن پرداخته شده، در حد ذکر آیه و یا اشاره به مفهوم آیه به عنوان شاهد است که از نظر سطح تحلیل، در سطح اول (تأییدی) قرار می‌گیرند. از نظر موضوعی نیز با نگاهی اجمالی به موضوعات مطرح شده به دست می‌آید که بیشترین فراوانی مربوط به «ویژگی‌های مدیر» و «رهبر اسلامی» و «اصول مدیریت اسلامی» است. بسیاری از پژوهش‌ها با رویکردی «موضوع‌محور» و نه «مسئله‌محور» سامان یافته‌اند؛ بایسته است بخشی از پژوهش‌ها با رویکرد ارائه مسئله و کاربردی بر قرآن عرضه گردند. پژوهش‌ها به ارائه «نظریه» و «الگوی رهبری» پرداخته‌اند تا مدیر و رهبر مسلمان بدانند برای رهبری اثربخش چه باید بکنند. در مجموع، باید پژوهش‌های رهبری به سوی موضوعات کاربردی و نیز با بررسی تمام آیات مرتبط با موضوع انجام شود. همچنین دو بُعد دیگر رهبری اثربخش یعنی شرایط پیروان و وضعیت محیط بسیار مهم هستند؛ که به ندرت و ناقص پژوهش‌های اسلامی و قرآنی درباره آنها سامان یافته است. پیشنهاد می‌شود بخشی از پژوهش‌های رهبری در این باره انجام شود.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: محمدعلی رضایی اصفهانی و گروهی از اساتید، انتشارات المصطفی، قم: ۱۳۸۸ش.
۲. آقاپیروز، علی؛ خدمتی، ابوطالب؛ شفیعی عباس؛ بهشتی نژاد، سید محمود، مدیریت در اسلام، زیر نظر سید مهدی الوانی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تهران: چ سوم، ۱۳۸۴.
۳. — «رهبری در اسلام»، فصلنامه اسلام و پژوهش های مدیریتی، سال اول، ش سوم، ۱۳۹۰.
۴. ابن فارس، ابوالحسن احمد بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، مرکز الدراسات الحوزة و الجامعة، قم: ۱۳۸۷.
۵. ابراهیم الجویبر، عبدالرحمن، الاداره والحکم فی الاسلام (الفکر و التطبيق)، الدار العربیة للموسوعات، الرياض، الطبعة الخامسة: ۲۰۱۱ م.
۶. ابوالعینین، جمیل جودت، اصول الاداره من القرآن و السنه، دار و مكتبة الهلال، بیروت: ۲۰۱۰ م.
۷. الجویبر، عبدالرحمن، الادارة- الزامات و المفاوضات- (المنظور الاسلامی و المعاصر و التجربة السعودية)، الدار العربیة للموسوعات، الطبعة الثالثة، ۲۰۱۱ م.
۸. دانایی فر، حسن، استراتژی های نظریه پردازی، سمت، تهران: چ دوم، ۱۳۹۲.
۹. رابینز، استیفن پی. تیموتی ای. جاج، مبانی رفتار سازمانی، ترجمه محمد اعرابی، محمد تقی زاده مطلق، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی، تهران: چ دوم، ۱۳۹۰.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ لطفی، امیرعلی، کنگره بین المللی قرآن و علوم، مجموعه مقالات قرآن و مدیریت، ۱۳۹۶.
۱۱. رضائیان، علی، اصول و مبانی رهبری، سمت، تهران: ۱۳۸۰.
۱۲. — مبانی مدیریت رفتار سازمانی، نشر نی، تهران: چ چهارم، ۱۳۸۲.
۱۳. — مبانی سازمان و مدیریت، سمت، تهران: چ یازدهم، ۱۳۸۷.
۱۴. — مدیریت رفتار سازمانی، سمت، تهران، چ یازدهم، ۱۳۸۳.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی الفاظ القرآن الکریم، الامیره، بیروت: ۵۴۳۱ ه.ق.
۱۶. فیروزآبادی، مجدالدین محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، دارالکتاب، بیروت: ۲۰۰۸ م.
۱۷. رضوانی، حمیدرضا، روش تحقیق در مدیریت، موسسه کتاب مهربان نشر، تهران: ۱۳۹۰.
۱۸. روشن، سکینه، اصول و مبانی مدیریت اسلامی و الگوهای آن، مؤسسه کتاب مهربان نشر، تهران: ۱۳۸۵.

۱۹. سبحانی، جعفر، «ویژگی‌های عمومی مدیریت در اسلام»، فصلنامه علمی پژوهشی فرآیند و توسعه، دوره ۶، ش ۳، پاییز ۱۳۷۱.
۲۰. سرمدی، محمدرضا، مدیریت اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران: چ نهم، ۱۳۸۲.
۲۱. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۳۷ه.ق.
۲۲. شیخ الارض، عنان، دباس، احمد عبدالسلام، الادارة الرشیده، دارالفکر، بیروت: ۱۴۳۲.
۲۳. شفق، محمد ابراهیم، ویژگی‌های رهبری در قرآن، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، جامعة المصطفی (ص)، ۱۳۸۹.
۲۴. شفیعی، عباس؛ خدمتی، ابوطالب؛ آقاپیروز، علی، رفتار سازمانی با رویکرد اسلامی (سطح گروه)، زیر نظر دکتر حسن میرزایی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم: چ سوم، ۱۳۹۱.
۲۵. شکارچی، مهدی، روابط انسانی در مدیریت اسلامی، انتشارات آستان مقدس حضرت معصومه (س)، قم، ۱۳۹۲.
۲۶. صدر، سیدمحمدباقر، اقتصادنا، مجمع الشهداء الصدر العلمی والشقافی، ۱۴۰۸ق.
۲۷. —، المدرسة القرآنیة، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت: بی تا.
۲۸. طیب، مهدی، مدیریت اسلامی، نشر سفینه، تهران: ۱۳۹۰.
۲۹. عباس‌نژاد، محسن، راهنمای پژوهش در قرآن و علوم روز (۱)، قرآن، مدیریت و علوم سیاسی، بنیاد پژوهش‌های قرآنی حوزه و دانشگاه، مشهد: ۱۳۸۴.
۳۰. عربانی، یوسف، پرتوی از اخلاق مدیریت در اسلام، انتشارات دانشگاه گیلان، گیلان: ۱۳۷۸.
۳۱. عسگریان، مصطفی، مدیریت در اسلام (مبانی و اصول)، جهاد دانشگاهی، تهران: ۱۳۸۳.
۳۲. علی‌احمدی، علیرضا؛ احمدی، حسینعلی، مبانی و اصول مدیریت اسلامی، انتشارات تولید دانش، تهران: چ دوم، ۱۳۸۶.
۳۳. فایضی، علی، کاربرد اصول مدیریت در جوامع با جهت‌گیری اسلامی، فطرت، تهران: ۱۳۷۵.
۳۴. فرامرزق‌املکی، احد، روش‌شناسی مطالعات دینی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد: ۱۳۸۰.
۳۵. فضل‌الله، سیدحسین، تفسیر من وحی القرآن، دار الملائک، بیروت: ۱۴۲۸ه.ق.
۳۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت: ۱۴۱۲ه.ق.
۳۷. قرشی‌بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، دارالکتب الاسلامیه، مشهد: چ ششم، ۱۴۱۲ق.
۳۸. قوامی، سیدمصمصام‌الدین، مدیریت از منظر کتاب و سنت، دبیرخانه مجلس خبرگان رهبری، قم: ۱۳۹۰.

۳۹. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، دار الثقلین، تهران: ۱۳۹۰.
۴۰. کینگی، آنجلو، مدیریت رفتار سازمانی (مفاهیم، مهارت‌ها و کاربردها)، ترجمه: علی اکبر فرهنگی و حسین صفرزاده، پیام پویا، تهران: چ دوم، ۱۳۸۶.
۴۱. لطفی، امیرعلی، «روش‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن و مدیریت»، کنگره بین‌المللی قرآن و علوم انسانی، مجموعه مقالات روش‌شناسی قرآن و علوم انسانی، ۱۳۹۷.
۴۲. —، «اعجاز مدیریتی قرآن»، دو فصلنامه قرآن و علم، ش ۷، پاییز و زمستان ۱۳۸۶.
۴۳. لوسیر، رابرت و اف آکوا، کریستوفر، رهبری اثربخش، ترجمه علی اکبر فرهنگی و مرتضی رفیع جهان دیده، انتشارات خجسته، تهران: ۱۳۹۱.
۴۴. محمدزاده امیری، محمد، مدیریت راهبردی حضرت یوسف و حضرت موسی (علیهم‌السلام)، (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، جامعة المصطفی (علیهم‌السلام)، ۱۳۹۶.
۴۵. محمدی‌ری‌شهری، محمد، اخلاق مدیریت در اسلام، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم: ۱۳۷۴.
۴۶. —، رهبری در اسلام، انتشارات دارالحدیث، قم: ۱۳۷۵.
۴۷. مصباح‌یزدی، محمدتقی، پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (علیه‌السلام)، قم: چ دوم، ۱۳۷۹.
۴۸. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، صدرا، تهران: چ پنجم، ۱۳۸۷.
۴۹. —، امدادهای غیبی در زندگی بشر، صدرا، تهران: چ پنجم، ۱۳۷۰.
۵۰. مقیمی، سید محمد، اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، انتشارات راه دان، تهران: چ دوم، ۱۳۹۴.
۵۱. مکارم‌شیرازی، ناصر، مدیریت و فرماندهی در اسلام، انتشارات هدف، قم: چ چهارم، ۱۳۹۶.
۵۲. —، ویژگی‌های مدیریت اسلامی (ریشه‌ها، الگوها، انگیزه‌ها)، نگرشی بر مدیریت در اسلام (مجموعه مقالات ارائه شده در چهارمین سمینار بین‌المللی مدیریت اسلامی)، تهران، مرکز آموزش مدیریت دولتی، چ دوم، ۱۳۷۵.
۵۳. میرزاف، عبداله‌اشم، نظریه تصمیم‌گیری اثربخش از منظر قرآن کریم، (رساله دکتری قرآن و علوم، گرایش قرآن و مدیریت)، جامعة المصطفی، مجتمع عالی امام خمینی (علیه‌السلام)، ۱۳۹۶.
۵۴. نایه، مهدی، مدیریت اسلامی، انستیتو ایز ایران، تهران: ۱۳۹۲.
۵۵. نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، بوستان کتاب، قم: چ هجدهم، ۱۳۹۱.
۵۶. نقوی دامغانی، سیدرضا، نگرشی بر مدیریت اسلامی، امیر کبیر، تهران: چ چهارم، ۱۳۶۹.
۵۷. نقی‌پور، ولی‌الله، اصول مدیریت اسلامی و الگوهای آن (ج ۱)، مرکز آموزش دولتی، تهران: چ ششم، ۱۳۷۹.
۵۸. هرسی، پال و بلانچارد، کنت، مدیریت رفتار سازمانی، ترجمه دکتر علی علاقه بند، انتشارات امیر کبیر، تهران: چ بیست و پنجم، ۱۳۸۴.

References

1. The Holy Quran, Translated by Muhammad Ali Rezaei Isfahani and A Group of Professors, Al-Mustafa Publications, Qom: 2009.
2. Abbasnejad, Mohsin, Guide to Research in Quran and Modern Sciences (1), Quran, Management and Political Sciences, Foundation for Quranic Researches of Hawzah and University, Mashhad: 2005.
3. Abu-al-Aynayn, Jamil Jawdat, Principles of Management in Quran and Sunnah, Dar and Maktabah al-Hilal, Beirut: 2010.
4. Ali Ahmadi, Alireza; Ahmadi, Hossein Ali, Fundamentals and Principles of Islamic Management, Science Production Publications, Tehran: 2nd Edition, 2007.
5. Al-Juwayber, Abdur Rahman, Management- Requirements and Negotiations- (The Islamic and Contemporary Perspective and the Saudi Experience), Al-Dar al-Arabiyyah for Encyclopedias, 3rd Edition, 2011.
6. Aqapiroz, Ali, "Leadership in Islam", Quarterly of Islam and Management Research, 1st Year, 3rd Issue, 2011.
7. Aqapiroz, Ali; Khidmati, Abu Talib; Shafii Abbas; Beheshtinajad, Seyyed Mahmoud, Management in Islam, Under the Supervision of Seyyed Mehdi Alwani, Research Institute of Hawzeh and University, Tehran: 3rd Edition, 2005.
8. Arabani, Youssuf, Light of Management Ethics in Islam, Gilan University Publications, Gilan: 1999.
9. Askarian, Mustafa, Management in Islam (Basics and Principles), Jihad Danisgani, Tehran: 2004.
10. Danai Far, Hassan, Theorizing Strategies, SAMT, Tehran: 2nd Edition, 2013.
11. Fadlullah, Seyyed Hossein, Tafsir min Wahy Al-Quran, Dar al-Malak, Beirut: 1428 A.H.
12. Faramarz Qaramaliki, Ahad, Methodology of Religious Studies, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad: 2001.
13. Fayizi, Ali, Application of Management Principles in Societies with Islamic Orientation, Fitrat, Tehran: 1996.
14. Firouzabadi, Majaddin Muhammad bin Ya'qub, Al-Qamoos al-Muhait, Dar al-Kitab, Beirut: 2008.

15. Hersi, Paul and Blanchard, Kenneth, Management of Organizational Behavior, Translated by Dr. Ali Ashqaband, Amir Kabir Publications, Tehran: 25th Edition, 2005.
16. Ibn Faris, Abul Hasan Ahmad bin Zakaria, *Mu'jam Maqais al-Laghah*, Research Institute of Hawzeh and University, Qom: 2008.
17. Ibrahim al-Jubeir, Abdur Rahman, Management and Command (Thought and Adaptation), Al-Dar al-Arabiyyah for Encyclopedias, Riyadh, 5th Edition: 2011.
18. Kingi, Angilo, Management of Organizational Behavior (Concepts, Skills and Applications), Translation: Ali Akbar Farhangi and Hossein Safarzadeh, Payam Pooya, Tehran: 2nd Edition, 2016.
19. Kulayni, Muhammad bin Ya'qub, Usul Kafi, Dar al-Saqlayn, Tehran: 2011.
20. Lussier, Robert and F. Akwa, Christopher, Effective Leadership, Translated by Ali Akbar Farhangi and Murtaza Rafei Jahandeh, Khojasteh Publications, Tehran: 2012.
21. Lutfi, Amir Ali, "Management Miracle of the Quran", Bi-Annual Journal of Quran and Science, Vol. 7, Fall and Winter 2007.
22. Lutfi, Amir Ali, "Methodology of Interdisciplinary Studies of Quran and Management", International Congress of Quran and Human Sciences, Collection of Articles on Methodology of Quran and Human Sciences, 2018.
23. Makarem Shirazi, Characteristics of Islamic Management (Roots, Patterns, Motivations), An Attitude on Management in Islam (A Collection of Articles Presented at the 4th International Islamic Management Seminar), Tehran, Public Management Education Center, 2nd Edition, 1996.
24. Makarem Shirazi, Nasir, Management and Command in Islam, Hadaf Publications, Qom: 4th Edition, 2017.
25. Mirzaov, Abdul Hashim, Theory of Effective Decision-making from the Perspective of the Holy Quran, (Ph.D. Dissertation on the Quran and Sciences, the Orientation of the Quran and Management), Al-Mustafa University, Imam Khomeini Higher Educational Center, 2016.
26. Misbah-Yazdi, Muhammad Taqi, Prerequisites of Islamic Management, Imam Khomeini Educational and Research Institute, Qom: 2nd Edition 2000.

27. Moqimi, Seyyed Muhammad, Principles and Foundations of Management from the Perspective of Islam, Rahdan Publications, Tehran: 2nd Edition, 2014.
28. Muhammadi Reyshahri, Leadership in Islam, Dar al-Hadith Publications, Qom: 1996.
29. Muhammadi Reyshahri, Muhammad, Management Ethics in Islam, Islamic Preaching Office of Qom Seminary, Qom: 1995.
30. Muhammadzadeh Amiri, Muhammad, Strategic management of Hazrat Yusuf and Hazrat Musa, (Master's Thesis), Al-Mustafa University, 2017.
31. Mutahhari, Murtaza, Collection of Works, Sadra, Tehran: 5th Edition 2008.
32. Mutahhari, Murtaza, Unseen Aids in Human Life, Sadra, Tehran: 5th Edition, 1991.
33. Nabawi, Muhammad Hassan, Islamic Management, Bostan Kitab, Qom: 18th Edition, 20112
34. Naqavi Damghani, Seyyed Reza, A Glimpse on Islamic Management, Amir Kabir, Tehran: 4th Edition, 1990.
35. Naqipour, Waliullah, Principles of Islamic Management and Its Patterns (Vol. 1), Government Education Center, Tehran: 6th Edition, 2000.
36. Nayeh, Mehdi, Islamic Management, Institute of Iran, Tehran: 2013.
37. Qawwami, Seyyed Samsamuddin, Management from the Perspective of Quran and Sunnah, Secretariat of the Assembly of Leadership Experts, Qom: 2011.
38. Qomi, Ali bin Ibrahim, Tafsir Qomi, Al-A'jami Publications, Beirut: 1412 AH.
39. Qurshi Bonabi, Ali Akbar, Quran Dictionary, Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Mashhad: 6th Edition, 1412 AH.
40. Raghیب Isfahani, Hossein bin Muhammad, al-Mufradat fi Alfaz al-Quran al-Karim (Dictionary of Quranic Words), Al-Amirah, Beirut: 1431 A.H.
41. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali; Lutfi, Amir Ali, International Congress of Quran and Sciences, Collection of Articles on Quran and Management, 2017.
42. Rezaian, Ali, Fundamentals of Organization and Management, SAMT, Tehran: 11th Edition, 2008.
43. Rezaian, Ali, Fundamentals of Organizational Behavior Management, Ney Publications, Tehran: 4th Edition, 2003.
44. Rezaian, Ali, Organizational Behavior Management, SAMT, Tehran, 11th Edition, 2004.
45. Rezaian, Ali, Principles and Foundations of Leadership, SAMT, Tehran: 2001.

46. Rizwani, Hamidreza, Research Method in Management, Mehraban Publishing Institute, Tehran: 2006.
47. Robbins, Stephen P. Timothy A. Jaj, Fundamentals of Organizational Behavior, Translated by Muhammad Arabi, Muhammad Taqizadeh Mutlaq, Cultural Research Office Publications, Tehran: 2nd Edition, 2011.
48. Roshan, Sakineh, Principles and Foundations of Islamic Management and Its Models, Mehraban Publications, Tehran: 2015.
49. Sadr, Seyyed Muhammad Baqir, Our Economics, Al-Shaheed al-Sadr Scientific and Cultural Association, 1408 AH.
50. Sadr, Seyyed Muhammad Baqir, Quranic School Thought, Dar al-Ta'arif for Press, Beirut: n.d.
51. Sarmadi, Muhammad Reza, Islamic Management, Payam Noor University, Tehran: 9th Edition, 2003.
52. Shafaq, Muhammad Ibrahim, *Leadership Characteristics in the Quran, (Master's Thesis)*, Al-Mustafa University, 2010.
53. Shafiei, Abbas; Khedmati, Abu Talib; Aqapiroz, Ali, Organizational Behavior with an Islamic Approach (Department Level), Under the Supervision of Dr. Hassan Mirzaei, Research Institute of Hawzwah and University, Qom: 3rd Edition, 2012.
54. Sheikh al-Arz, A'nan, Dabas, Ahmad Abd al-Salam, A Good Management, Dar al-Fikr, Beirut: 1432.
55. Shikarchi, Mehdi, Human Relations in Islamic Management, Holy Shrine Publications of Hazrat Masoumeh, Qom: 2013.
56. Sobhani, Ja'far, "General Features of Management in Islam", Process and Development Scientific Research Quarterly, Volume 6, Issue 3, Autumn 2011.
57. Suyuti, Abd al-Rahman bin Abi Bakr, Al-Durr al-Manthur, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 1437 AH.
58. Tayyeb, Mehdi, Islamic Management, Safineh Publications, Tehran: 2011.